

OSMANLI DEVLETİ'NİN HUKUK DÜZENİNE DAİR

DR. M. FIRAT GÜL

Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi Klasik ve Tanzimat dönemleri olarak en az iki başlık altında ele alınmalı/değerlendirilmelidir. Yargıdaki klasik dönem bilindiği gibi 1839'a kadar olan yılları kapsar. Yargı sistemi ve teşkilatının günümüzden farklı olduğu bu dönemde şer'i ve örfî hukuka göre karar verilmiştir. Şer'i hukukun kaynakları bilindiği gibi Kur'an, sünnet, icma ve kıyastır. "Kur'an'da evlenme, boşanma, miras ve ceza hukuku ile ilgili kimisi kesin, yorum getirmez, kimisi ise değişik yorumlamaya elverişli hükümler (âyet) yer almıştır. İşte bu her iki türden âyetler, İslâm hukukunun ilk kaynağını oluşturmaktadır" (Üçok, 1985: 574).

Osmanlı tarihçiliğinin kutbu kabul edilen Halil İnalcık, Osmanlı Devleti'nin şeriatı aşan bir hukuk sistemi geliştirdiğini

yazar. Şeriatın kapsamına girmeyen konularda padişahın kanun koymasını, devlet içinde tam bir muktedirlikle izah eder. Örf olarak isimlendirilen bu kanunlar ayrıca "siyâset-i sultanî ve yasag-i padişahî" de denilmektedir (2005: 28). Osmanlı hukuk tarihi konusundaki yetkin isimlerden M. Akif Aydın, Anadolu Selçuklu, Büyük Selçuklu ve Abbasi Devletleri'nin önemli ölçüde Osmanlı Devleti'ni etkilediğini kaydeder. Bununla birlikte "Osmanlıların yaptığı bir taraftan bu hukuki düzeni kısmen dönemin ihtiyaçları ışığında yeniden yorumlamak diğer taraftan da bu hukuk düzenini etkin bir tarzda hayata geçirmektir" diye de ekler (2002: 15).

Osmanlı Devleti'nin bir hukuk devleti olduğu genel kabul gören bir yorumdur. Zira Osmanlı Devleti, kanunlar sayesinde uzun ömürlü olmuştur. "Kanun

ve kanunname geleneği Osmanlılara has değildir. Ancak şer'î hükümlere uygun olarak, örfî hukukun bütün alanlarında ülü'l-emre tanınan yetkileri tamamen kullanan ve geniş çapta kanunnameler ortaya koyan ilk İslam devleti, Osmanlı Devleti'dir" (Akgündüz, 2002a: 21).

Osmanlı Devleti'nde yalnızca Müslümanlar yaşamıyordu. Gayrimüslimlerin hukuki yönden durumuna dair Coşkun Üçok, Osmanlı'nın Tanzimat'tan önce bir hukuk birliği olmadığını yazmıştır. *"Bütün uyrukları kapsayan bir hukuktan söz etmek olanaksızdır. Dinsel hukuk yanında, her ulusun, her bölgenin kendi örf ve âdet hukuku da kuşaktan kuşağa kalarak uygulanmasını sürdürmektedir. Yani İmparatorluk hukuk bakımından başından beri tam bir kargaşa içindedir. İmparatorluk uyruklarını yalnızca vergi yükümlüsü olarak görmüş ve onlarla bu niteliklerinden ötürü ilgilenmiştir"* (1985: 576) derken haksız değildir.

Klasik dönemde yargı teşkilatında tek kişinin (kadı) karar verdiği şer'îyye mahkemeler vardı. Osmanlı Devleti, teokratik kurallara göre yönetildiğinden kendinden önceki Müslüman devletlerden etkilenmiştir. Osmanlı, diğer İslâm devletlerinin yargı sisteminden farklı bir teşkilata sahip değildi. "İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren ortaya çıkan; Emevi, Abbasi ve Selçuklu Devletleri zamanında gelişerek kurumlaşan İslâm yargı teşkilâtı, Osmanlı yargı teşkilâtının oluşumuna da kaynaklık etmiştir" (Durhan, 2008: 55). Şeyhülislam¹, kazaskerler², kadılar Osmanlı adlî teşkilatının en önemli üç aktörüdür.

Osman Gazi zamanında yaşamış Tursun Fakih'den beri Osmanlı uleması, İslam hukuku, fıkıh mütehasısı olup sultanlar ile önemli devlet işlerinde görüşlerini bildirirlerdi. Şeyhülislamlığa gelen Osmanlı

¹ "Bilindiği gibi kadılar, hukukî meselelerde Hanefî mezhebinin mu'teber görüşlerini esas alarak karar vereceklerdir. Karar verirken Hanefî hukukçularının ittifak ettikleri hususlarda aynen, ihtilaf ettikleri konularda ise gerekli araştırmayı yaptıktan sonra en doğru görüşle amel edeceklerdir. İşte bu noktada kadıların müftülere ihtiyacı vardır. Osmanlı Devleti'nde müftüler iki kısımdır. Birincisi; bütün ilmiye sınıfının başı olan merkez müftüsüdür. İkincisi, diğer müftülerdir ki, bunlara kenar müftüleri de denir." (Akgündüz, 2002b: 54)

² "Osmanlı Devleti'nde, yargı teşkilatının asıl başı ve ilmiye sınıfının da ikinci reisi kazaskerlerdir. Kadiaskerlik de denen bu makam, Selçuklulardaki Kadi-leşkerin fonksiyonlarını da ifa etmekle beraber, bütün Müslüman Türk devletlerindeki Kadil Kudatlık makamının karşılığı haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde yargı gücü adına Divan-ı Hümayun'a katılan, özellikle askerî sınıfın şer'î ve hukukî işlerine bakan ve önemli yekün teşkil eden kazasker denmiştir." (Akgündüz, 2002b: 55)

uleması, her zaman resmi sıfat sahibi olarak devlet işlerinde müşavir rolü oynamıştır (İnalçık, 2014: 232).

Klasik dönemde kanunların oluşturulmasında ilmiye mesleğinden gelen ve iyi derecede fıkıh bilen veziriazamların etkin olduğu bilinmektedir (Erkul, 2023: 738). Merkezde ya da taşrada devleti adalet yönünden temsil eden kadı olduğu için Osmanlı Devleti bu konuda titiz davranmıştır³. Yeri gelmişken şunu hemen belirtmek gerekir ki yargı faaliyeti

Hanefi mezhebine göre düzenlenmiştir. “Osmanlı Devleti’nde İslam hukukunun hemen her mezhebine bağlı vatandaşlar olmakla beraber Hanefi mezhebine bağlı olanlar daha çoktu. Bu yüzden yargı faaliyeti, bu mezhebe göre yürütülürdü”. Diğer mezheptekiler için adalet nasıl tecelli ediyordu sualine yine aynı araştırmacının çalışmasındaki cevap şöyledir:

“Hanefi mezhebi dışında bir mezhebe bağlı vatandaşlar arasında meydana gelen ve kendi mezheplerine göre hükme bağlanması

uygun görülen davalarda, taraflar o mezhebin alimlerinden birini hakem tayin ederlerdi. O, kendi mezhebine göre hükmünü verir ve daha sonra hâkim bu hükmü tasdik ederek yürürlüğe koyardı” (Bayındır, 2002: 69).

İslam devletlerinde yargı demek kadı demektir denilse mübalağa olmaz. “Hemen hemen bütün hukuki ve idari tasarruflarda kadının bilgi ve onayının aranması Osmanlı Devleti’nde yerleşmiş ve titizlikle takip edilen bir uygulamadır” (Aydın, 2002: 20). Kadı hakkında Ortaylı şöyle yazmaktadır:

Osmanlı kadısı İslâm devletleri içinde özgün bir yeri olan adliye ve mülkiye görevlisidir. Memuriyeti, kendinden önceki İslâmî asırlardaki meslektaşlarına göre daha geniş yetkilerle donatılmıştır. Ayrıca tahsili, mesleğe geçişi ve terfii itibariyle de gelişmiş bir hiyerarşiye ve kurallar bütününe tâbidir. İlmiye sınıfına mensup olan Osmanlı kadısı son İslâm devletinin geniş ve renkli coğrafyasındaki temsilcisi, bu dünyayı

³ “Osmanlılar, kendilerinden önceki Müslüman devletlerin geleneklerine uyarak kadı tayininde çok titiz davrandılar. Zira İslâmî anlayışa göre adâletle hükmetmek bu dinin en önemli ve vazgeçilmez prensiplerinden biridir. Bu bakımdan Osmanlılar, herhangi bir kimseyi değil, her yönü ile tanınmış ve güvenilir kimseleri bu makama getiriyorlardı.

Nitekim Osmanlı Devleti’nde kadı nasbı (tayini) ilk defa Osman Gazi tarafından, kayınpederi Şeyh Edebalı’nın damadı ve talebesi Dursun Fakih gibi ilmi, ahlâkı, dürüstlüğü, kabiliyeti ve insanlara olan sevgisi ile hemen her bakımdan örnek olan kişiliği ile tanınan bir şahsiyetle başlar” (Kazıcı, 2003: 70).

baştan sona en iyi tanıyan memur tipidir ve bu devletin hukukçular sınıfını şahsında temsil eden meslek adamıdır (2011: 69).

Kadırlarla birlikte bilinmesi gereken birkaç görevliden (nâib, kassam, kâtip, kolluk kuvvetleri) kısaca bahsetmek gerekir. Nâibler, kadı'nın tüm yetkilerini kullanabilir (Kısa, 2019: 99). Kadı, halifenin vekili; nâib de kadının vekilidir. *“Osmanlı yargı teşkilatında görev alan nâib, kadı tarafından belli bir iş için veya belli bir süreliğine kendisine vekalet etmek üzere tayin edilen vekildir. Osmanlı uygulamasında ise nâib kadının vekili/yardımcısı olan görevliyi ifade etmiştir”* (Kayar, 2023: 306).

Kassamlar, *“miras davalarında bizzat dava mahalline giderek gerekli tahkikatı yapıp ihtilâf hakkında bir neticeye vardıktan sonra davayı hükme bağlayan ve terekeyi vârisler arasında taksim eden şer'î memurdur”* (Öztürk, 2001: 579). Yaptığı işin karşılığında terekeden pay almıştır.⁴

Kadırların ve nâiblerin yolsuzlukları konusunda İnalcık, çok önceden beri halkın şikâyet ettiğini yazdıktan sonra Yıldırım Bayezid döneminden bir hikâyeyi

nakleder. Padişah, kadırlarla ilgili yapılan yolsuzluk şikâyetlerinden, fazla vergi almalarından vs dolayı tüm kadırları bir araya toplayıp yakarak yok etmeyi düşünmüş. Bir padişahın böyle bir yöntemi düşünmesi -hikâye de olsa- düşündürücüdür (İnalcık, 2005: 106).

Tanzimata kadar hukuk sisteminde önemli bir değişiklik olmamıştır. II. Mahmud'un yaptığı reformlar ve sonrasındaki Tanzimat süreci Osmanlı Devleti'nin her alanda değişmesini, gelişmesini başlatmıştır denilebilir. II. Mahmud'un reformlarını anlayamayanlar onu dine zarar vermekle bile suçlamışlardır. Bilindiği gibi “gâvur padişah” diyerek hakaret etmişlerdir. Halbuki II. Mahmud, devletin sekerat durumuna düşmemesi için cesurca davranmıştır.

“17. yy'dan beri Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kötü durumu düzeltmek için yapılan çalışmalar, II. Mahmud dönemine kadar tek yönlü olmuştur: Eski güçlü düzene dönmek ve askerî açıdan yenileşmek. Devletin tüm kurumlarının yozlaştığını, hepsinin birden düzeltilmesi gerektiğini ilk kez bilinçli olarak

⁴ Bu sebeple miras bırakanın terekesinin taksiminin kimin görev alanına girdiği, kadırlar ve kazaskerler arasında tartışma konusu olmuştur (Kısa, 2019: 100).

anlayan II. Mahmud'dur" (Tahiroğlu, 1985: 599).

Tanzimat sonrasında hukuk alanında yapılan düzenlemeler adaletin tecellisiyle alakalı olarak zihinlerde müsbet tesir bırakmıştır. 19. Yüzyılın ortalarına kadar yalnızca şer'iyye mahkemesi varken 1867 yılında idarî ve adlî mahkemeler teşkil edilmiştir. 1867 tarihli Divan-ı Ahkam-ı Adliye Nizamnamesi ile aile, miras, vakıf, şahsa karşı işlenen suçlar ve cezaları gibi hukuk-ı şahsiye davaları dışındaki hususlar, Şeri'ye Mahkemelerinin yetki alanından çıkarıldı ve aynı tarihli şûra-yı Devlet Nizamnamesi ile de şeri'ye Mahkemelerinin idarî yargı yetkileri tamamen ellerinden alındı (Akgündüz, 2002: 95).

Nizamiye Mahkemeleri'nden sonra, Osmanlı adliye teşkilatında ikili bir sistem başlamıştır. Aynı anda hem eski hem de yeni mahkeme görev yapmıştır. "1876 tarihli nizamnamelerle kurulan havale ve icra cemiyetleri de kendi sahaları ile ilgili yetkileri şeri'ye Mahkemelerinin elinden almışlardır. 1288/1871 tarihli Nizamname ile Nizamiye Mahkemeleri yurt çapında teşkilatlandırılınca, şer'iye denilen konular dışındaki bütün yargı yetkileri bunlara devredildi ve hatta taşralarda kısmen vazifesiz kalmış olan kadılara Nizamiye Mahkemelerinin reisliği tevcih edilmeye başlandı" (Akgündüz, 2002: 96).

